

usûl

İslam Araştırmaları

Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 9, Ocak-Haziran 2008

usûl

İslam Araştırmaları

Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 9, Ocak-Haziran 2008

ISSN 1305-2632

Sahibi/Publisher

Yavuz KAMADAN

Editör/Editor-in-Chief

Faruk BEŐER

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Ahmet BOSTANCI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah AYDINLI (Sakarya Ü.) / Sabri ORMAN (İstanbul Ticaret Ü.) / H. Mehmet GÜNAY (Sakarya Ü.) / Hayati YILMAZ (Sakarya Ü.) / İbrahim KALIN (Georgetown U., USA) / İrfan İNCE (Sakarya Ü.) / Atilla ARKAN (Sakarya Ü.) / Fuat AYDIN (Sakarya Ü.) / Murteza BEDİR (Sakarya Ü.) / Erdiñ AHATLI (Sakarya Ü.) / İsmail ALBAYRAK (ACU National, Avustralya) / Mehmet ÖZŐENEL (Sakarya Ü.) / Muhammet ABAY (Marmara Ü.) / İbrahim EBU RABİ (Hartford Seminary, USA) / Yavuz KAMADAN (Sakarya Ü.) / Muammer İSKENDEROĞLU (Sakarya Ü.)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ahmet DAVUTOĐLU (Beykent Ü.)	M. Sait ÖZERVARLI (İSAM)
Ahmet GÜÇ (Uludağ Ü.)	Mehmet BAYRAKDAR (Ankara Ü.)
Ali ERBAŐ (Sakarya Ü.)	Mehmet PAÇACI (Ankara Ü.)
Alparslan AÇIKGENÇ (Fatih Ü.)	Mesut OKUMUŐ (Hitit Ü.)
Bilal GÖKKIR (S.Demirel Ü.)	Muhsin AKBAŐ (O.Mart Ü.)
Cağfer KARADAŐ (Uludağ Ü.)	Musa YILDIZ (Gazi Ü.)
E. Sait KAYA (İSAM)	Mustafa KARA (Uludağ Ü.)
Ejder OKUMUŐ (Dokuz Eylöl Ü.)	Mustafa ÖZTÜRK (Çukurova Ü.)
Ferhat KOCA (Hitit Ü.)	Ö. Mahir ALPER (İstanbul Ü.)
Hasan HACAK (Marmara Ü.)	RaŐit KÜÇÜK (Marmara Ü.)
İ. Kafi DÖNMEZ (Marmara Ü.)	Recep KAYMAKCAN (Sakarya Ü.)
İbrahim HATİBOĞLU (Uludağ Ü.)	Suat YILDIRIM (Marmara Ü.)
M. Ali BÜYÜKKARA (Marmara Ü.)	Őükrü ÖZEN (İSAM)
M. Erol KILIÇ (Marmara Ü.)	Yunus APAYDIN (Erciyes Ü.)

Sayı Hakemleri / Referees on This Issue

Süleyman AKKUŐ / Kamil GÜNEŐ / Mehmet ÖZŐENEL / Salim ÖĞÜT / Faruk BEŐER
Tevhit AYENGİN / Yunus EKİN / İsmail ALBAYRAK / İlyas ÇELEBİ / Cağfer KARADAŐ / İhsan TOKER
Ali ÇOŐKUN / Halim ÖZNURHAN / Ahmet BOSTANCI / Muammer İSKENDEROĞLU
Hayati YILMAZ / Ramazan BİÇER

Usûl İslam Araştırmaları hakemli bir dergidir.

Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İletişim / Communication

Ahmet BOSTANCI, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi

Ozanlar / ADAPAZARI / TÜRKİYE, +90 (264) 274 30 60 / 155 GSM: +90 (532) 706 73 67

Web: <http://www.usuldergisi.com>, E-posta: abostanci@hotmail.com, bostanci@sakarya.edu.tr

Aralık 2008

Fıkıh – Ahlâk İlişkisi

İslâm Amelî Ahlâkının İlke ve Uygulamaları Çerçevesinde Bir Giriş

*Ahmet YAMAN**

Fiqh-Moral Relation An Introduction Within the Concept of the Principles of Practical Islamic Moral and the Applications

The most important instrument which provides the protection of moral in the functional manner is law. Law has originally derived from moral. The values such as justice, equity, freedom, order, safety, unity of concise, providing the goodness, removing the badness, virtue, happiness, honour of humanbeing, protecting the gods and possession which the law struggles for providing are all the values of the moral ones. Justice, the most attracting idea of the Fiqh/Law, is to give every subject the right which he deserves in accordance with his position totally and to keep away from arbitrary evaluations. Al-Qur'an which forms the basic source of lawful thought asked the moral base forming the law to stand safe by referring frequently to the fact that happiness, the utmost target, depends on holding the first, that is justice firmly and avoiding the second, that is arbitrary evaluation as much as possible.

This article which deals with the moral-law relation within the context of Islamic law, in a rather form, "fiqh" consists of two parts. First of all, the theoretical frame of the subject will be defined by beginning the basic sources of Islam and then some concrete statements will be set up by taking the basic moral virtues and some new ideas of the faqihs into consideration. These two steps will very closely lead us also to the fact that fiqh and moral are in a close relation with each other and even in a rather definition moral forms a base and a frame for the fiqh.

Key Words: Moral, Fiqh, Law, Deed, Justice.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Fıkıh, Hukuk, Amel, Adalet.

İktibas / Citation: Ahmet Yaman, "Fıkıh – Ahlâk İlişkisi İslâm Amelî Ahlâkının İlke ve Uygulamaları Çerçevesinde Bir Giriş", *Usûl*, 9 (2008/1), 87 - 118.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi (Prof. Dr.) ayaman@selcuk.edu.tr

GİRİŞ

Dünya toplumlarının, bu arada müslümanların en önemli yoksunluğunun ahlâk; dolayısıyla en başta gelen sorununun erdemsizlik olduğunu söylemek, bir indirgeme ya da genelleme değil, bir gerçeği tesbit olacaktır. Bu iddiayı duyan herhangi birinin, çevresinde yapacağı kısa süreli bir gözlem, sorunun boyutları hakkında yeterince fikir verecek ve tesbitimizin doğruluğunu teyit edecektir.

Böyle bir gözlem sadedinde bu satırları yazarken şahit olduğumuz onlarca eylemin içinden rastgele seçtiğim şu birkaç örnek, herhalde mikro/bireysel ve makro/toplumsal ahlâkı önceleyen bir hayat, eğitim ve yönetim anlayışına ne kadar muhtaç olduğumuzu hissettirecektir:

- Boğaziçi Elektrik Dağıtım AŞ'nin (BEDAŞ) yaptırdığı araştırma, Türkiye'de kaçak elektrik kullanım oranının yüzde 22,5 olduğunu ortaya koydu. Araştırmaya göre, kaçak elektrik kullanımı nedeniyle bütçede oluşan bir yıllık açık 2 milyar doların üzerine çıktı.¹

- Ödeme gücü bulunmayan vatandaşların tedavi giderlerinin yeşil kart verilerek devlet tarafından karşılanmasına ilişkin kanununun 18 Haziran 1992'de kabul edilmesinden bu yana, toplam 15 milyon 18 bin 779 kişiye yeşil kart verildi. Sağlık Bakanlığı son 2 yılda 81 il ve 923 ilçede yaptığı geniş kapsamlı incelemelerde milyonlarca kişinin haksız yere yeşil kart kullandığını tespit ederek Türkiye genelinde 5 milyon 873 bin 134 yeşil kartı iptal etti.²

- Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) Başkanı Ahmet Ertürk, hortumlanan bankaların toplam maliyetinin faiziyle birlikte 60 milyar doları bulduğunu söyledi ve şunu ekledi: "Bunun sadece 16 milyar dolarını tahsil edebildik."³

- Alanya'ya bağlı Mahmutlar beldesinde yaşayan Suna Çoban, Yeliz (4) ve Salih Efe (3) adlı çocuklarını, tanıdığı bir avukatın bürosuna bırakıp kaçtı. Adı açıklanmayan avukat çocukları Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'ne teslim etti. Minik Salih'in önceden kalp ameliyatı geçirdiği öğrenilirken, Sosyal Hizmetler İlçe Müdürlüğü, çocukların babasına Konya'da ulaştı. Telefon görüşmesinde babanın, çocuklarını kabul etmeyeceğini söylediği öğrenildi. Yetkililer anneyi bulmak için çalışmalarını sürdürüyor.⁴

- Bursa'da geçen hafta 11 yaşındaki oğlu Tahsin'e, stadyum ve helikopter kiralayıp, şarkıcı getirerek 3 gün 3 gece milyon dolarlık sünnet düğünü yapan emlakçı

¹ Anadolu Ajansı, 18.08.2005.

² <http://www.medimagazin.com.tr> (21.05.2008.)

³ Akşam Gazetesi 16.12.2007.

⁴ Sabah Gazetesi 28.08.2008.

İ.D'nin, 2007 yılında vergi dairesine 8 bin 500 YTL kazanç bildirdiği ve sadece 1.325 YTL vergi ödediği ortaya çıktı.⁵

- Amasya'da 64 yaşındaki adamın, yıllarca tecavüz ettiği öz kızı ile vahşeti ortaya çıkartan erkek kardeşi koruma altına alındı. 8 çocuk babası M.A., iddiaya göre, 3 yıl önce öz kızı 25 yaşındaki N.A.'ya tecavüz etmeye başladı. Yıllarca babasının tecavüzüne uğrayan N.A., geçen yıl hamile kaldı. Olayın ortaya çıkmaması için sapık baba, öz kızına evde doğum yaptırdı ve kızının doğurduğu kendi bebeğini öldürdükten sonra evlerinin bahçesine gömdü.⁶

Örneklerin uç ve münferit olabileceği itirazı, adli ya da idârî kayıtlara geçen benzeri pek çok olayın varlığı yanında, kanımızı donduracak olan şu resmî açıklamayla da cevaplanabilir:

“TBMM Dilekçe Komisyonu Başkanı İstanbul Milletvekili Alev Dedegil, ensestin (aile içi cinsel ilişki) Türkiye’de oldukça yaygın ve trajik hale geldiğini, âcil önlem alınması gerektiğini söyledi. Dedegil, İstanbul İl Teşkilatı tarafından düzenlenen bir konferans sırasında ensest ile ilgili soruların yer aldığı bir anket formunu yaklaşık bin kadına dağıttıklarını ve ortaya çıkan sonucun kendilerini çok şaşırttığını söyledi. Sonuçları spekülasyona yol açacağı için vermek istemeyen Dedegil, ‘Trajik bir sonuç çıktı. Ensestin yaygın boyutta olduğunu gösterdi. Kadınlar formu doldurduktan sonra küçük kâğıtlara yazılmış notları elime sıkıştırıp yardım istedi. Bu notlarda, kayınpeder, kardeş, baba ve dedeleri tarafından taciz edildiklerini belirtiyorlardı’ dedi.”⁷

Bu birkaç örnek vesilesiyle bile fark edileceği üzere amelî ahlâk konusunda sorun derindir, çok boyutludur ve hayatîdir.⁸ Sorunun derinliği ve boyutları, fıkıhın somut kurallarının işlevselliğini de tabiatıyla etkilemektedir. Dahası, ahlâk standartlarındaki esnemenin, fıkıh normlarının tesbiti sürecini bile -farkında olmadan- etkilediği söylenebilir.

Hem konunun önem ve âciliyetine hem de somut çözümlerinin adresi olan fıkıhın arka planına dikkat çekmeyi amaçlayan bu yazıda⁹, amelî ahlâk tasavvurumuz iki aşamada sunulmaya çalışılacaktır. Önce İslâm’ın ana kaynaklarından hareketle konunun teorik çerçevesi çizilecek, sonra da te-

⁵ Sabah Gazetesi 28.08.2008.

⁶ Sabah Gazetesi 08.08.2008.

⁷ Sabah Gazetesi 13.04.2008.

⁸ Modern dünyadaki ahlâk yoksunluğuna ve mevcut ahlâk anlayışlarının eleştirel tahliline ilişkin olarak bkz. Ross Poole, *Ahlâk ve Modernlik* (çev. M. Küçük), İstanbul 1993.

⁹ Bu makale, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV) tarafından 24-26 Nisan 2009 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen “Çağımızın Ahlâk Bunalımı ve Çözüm Arayışları” konulu milletlerarası tartışmalı ilmi toplantıda sunulan tebliğe dayanmaktadır.

mel erdemler ile fakihlerin bazı açılımları göz önüne alınarak somut belirlenmeler yapılacaktır. Bu iki adım, bizi aynı zamanda fıkıh ile ahlâkın yakın ilişki içinde olduğu, hatta daha doğru bir niteleme ile, ahlâkın fıkıha hem temel hem de çerçeve teşkil ettiği gerçeğinin¹⁰ de eşğine götürecektir.

I. FIKHİN ARKA PLANI OLAN İSLÂM AMELÎ AHLÂKININ TEORİK ÇERÇEVESİ

A. Amelî Ahlâkın Kaynağı

Ahlâk felsefecilerinin genellikle dile getirdiği gibi amelî ahlâk, metafizik, fitrî ve vicdanî değer ve erdemlerin düşünce, söz ve davranışlarla somutlaşmış halidir. Bu şu anlama gelir: Ahlâk insanın ürettiği bir değer değil, onu aşan bir olgudur dolayısıyla aşkın bir kaynağa sahiptir.

İnsan yapa geldiği ya da göre geldiği eylemleri bir noktadan sonra kanıksayıp onların bütünüyle meşru olduğunu zannedebilir. Fakat bu zannında ne kadar isabetlidir ve söz konusu eylemler gerçekte ne kadar ahlâkîdir? Bir başka ifadeyle, metafizik, fitrî ve vicdanî değerlerle acaba ne kadar uyumludur? Bunlar her zaman can yakan ve vicdan titreten sorular olmuştur. Evet, gerçekte insanı aşan, benim ürünüm olmayan, bunun için de istismar ve yönlendirmelerime kapalı olan aşkın kaynak açısından ne nedir ve ne kadar ahlâkîdir?

İnsanlık, bu sorunun cevabını alabilmek için tarih boyunca iki merciye müracaat etmiştir: Din ve Felsefe.

Akıl, duygu, bilinç ve tecrübeye dayanan ikincisi de benim gibi zaaflarla dolu ve muhtâc-ı himmet bir beşeriyet ürünü olduğuna göre onun önerileri de, doğruluğu kesin ve her bakımdan güvenilir bulunmayabilecektir. Kaldı ki, doğru-yanlış ve ahlâkî-gayrı ahlâkî belirlemede filozoflar ve felsefe ekolleri arasında görülen yoğun tartışmalar¹¹ da bahsi geçen tereddüdü beslemektedir. Öyleyse doğru-yanlışın, hak-bâtılın, iyi-kötünün kaynağı ve

¹⁰ Bu noktada mütevazı bir temellendirme için bkz. Ahmet Yaman, “Kur’ân’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk”, *IX. Kur’ân Sempozyumu: Kur’ân’da Ahlâkî Değerler*, Ankara 2007, s.169–179.

¹¹ İlkçağdan günümüze ahlâk felsefeleri ve tartışmaları konusunda bkz. Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul 1982; Coşkun Can Aktan, *Ahlak ve Ahlak Felsefesi*, İstanbul 1999; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2009.

ölçütü aşkın yani insanüstü olmalıdır ki, bu da dindir.¹² Ahlâkın oluşumunda idenin, duygunun, aklın, sezginin, vicdanın ve tecrübenin kuşkusuz rolü vardır, ama bu gerçek, onların ahlâkın kaynağını oluşturduğu anlamına gelmez. Bu unsurlar da esasen Tanrı'nın ihsan ve formatlamasıyla işlevsel olurlar.¹³

Köken itibarıyla ilahî olmayan kimi dinlerin mensuplarıyla, hiçbir dine inanmayan tanrıtanımazların da belli ahlâkî standartlara sahip oldukları gerekçesinden hareketle, ahlâkın dinden bağımsız olduğu ileri sürülebilir. Bu yaklaşım, şu sorulara cevap verilebilirse bir anlam taşıyacaktır: Bu kimselerin ahlâk standartlarının nicelik yönü nedir? Bu standartları neye göre benimsemişlerdir? Kaynak salt akıl ise, onu şekillendiren kimdir/nedir? Bireyin toplumdan, kültürden, vicdandan ve duygudan bağımsız olduğu söylenebilir mi? Söylenemezse toplumun, kültürün, vicdanın ve duygunun yapacağı iyi-kötü nitelemesinin kaynağı nedir?

Dahası ilave edilebilecek bu sorular da bizi, yine kaçınılmaz olarak ahlâkın son tahlilde fitrat, daha genel söylemiyle din kaynaklı bir gerçeklik alanı olduğu sonucuna götürecektir. Nitekim belli bir inanç ve kültürle ilişkilendirilmeksizin “küresel ahlâk” adıyla bazı soyut değerleri savunanlar da bir biçimde dünya dinleriyle irtibat kurmak zorunda kalmışlardır. Öyle ki, “küresel ahlâk” söyleminin kurucu ismi olan katolik papaz Hans Küng, dinlerin göz ardı edildiği ahlâk anlayışlarının ahlâk bunalımını aşmaya yetmeyeceğinden bahisle kendi *küresel ahlâk* teorisini şöyle tanımlamıştır: “Doğmatik farklılıklarına rağmen bütün dinler tarafından kabul edilen, aynı zamanda herhangi bir dine inananlarca da desteklenebilecek bağlayıcı değerler, ölçütler ve temel davranışlar üzerinde mutabakat sağlamaktır.”¹⁴

¹² bkz. Ahmed Naîm, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, İstanbul 1340-1342, s. 5-6; bkz., Nielsen, Kai, *Ethics Without God*, New York 1990, s. 70 vd.; Recep Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, Ankara 1996, s. 85 vd.

¹³ krş. Fârâbî, *Risâletü't-Tenbih alâ Sebîli's-Saâde* (thk. S. Halîfât), Ammân 1987, s. 190-193; Burhaneddin Tatar, “Ahlâkın Kaynağı”, *İslama Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara 2006, s. 208; bkz. Henri Bergson, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı* (çev. M. Karasan), İstanbul 1967, türlü yerler.

¹⁴ Küresel ahlâkçıların değişmez dört temel ilkesi vardır: *Öldürme! Hırsızlık yapma! Yalan söyleme! Cinsel ahlâksızlık yapma!* Geniş bilgi için bkz. Declaration Toward a Global Ethic, Chicago 1993; Hümeyra Karagözoğlu, *Hans Küng'ün Küresel Ahlak Düşüncesi*,

Ahlâkın bu aşkın kaynağına daha yakından bir bakışla şu noktaların altını çizebiliriz:

Semavî dinlerin ortak bildirimine göre insan, yaratılmışlar âleminin en saygını ve özünde ilahî nefes bulunan bir varlıktır.¹⁵ Diğer taraftan aynı insanın doğasında “birbirinin düşmanı olma” niteliği de bulunmaktadır.¹⁶ Bu iki zıt özellik donanmış olarak dünyadaki serüvenine başlayan insan, doğruyu sadece vicdanî yetenekleriyle veya deneme-yanılma tecrübesiyle bulmak zorunda bırakılmamıştır. Unutuldukça ya da tahrif edildikçe yenilenen ilahî mesajla mutlak iyi ve mutlak hayır daima kendisine gösterilmiş, bu değerlerin karşıtları da anlatılarak onlara karşı uyanık olması uyarısı yapılmıştır.¹⁷

Birçokları yanında özellikle şu ayetler, ahlâkın rabbânî ve fitrî olup son tahlilde dînî bir temele dayandığını açıklamaktadır:

“Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Orada önlerinde ırmaklar akar. “Hamd, bizi buna eriştiren Allah’a mahsustur. Eğer Allah’ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz kendiliğimizden doğru yolu bulmuş olamazdık. Rabbimizin peygamberleri gerçekten bize hakkı getirmişler” derler. Onlara, “İşte yaptığınız iyi işler sayesinde kendisine varis kıldığınız cennet!” diye seslenilir.”¹⁸

“Allah’a karşı gelmekten sakınan kimselere: “Rabbiniz ne indirdi?” diye sorulduğunda, onlar: “Hayır/Katıksız iyiliği!” diye cevap verirler. İyilikte devamlı olanlar bu dünyada iyilik bulacaklardır; böylelerinin öte dünyada tutacakları yurt çok daha hayırlı olacaktır. Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”¹⁹

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”²⁰

“Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insan bünyesine naksettiği fitrata uygun davran. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”²¹

(yüksek lisans tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008; Hermann Haering, “The Answer of the Project ‘Global Ethic’ on the Actual Crisis of Morality: Are There Effective Solutions”, *Çağımızın Ahlâk Bunalımı ve Çözüm Arayışları Milletlerarası Sempozyumu*’nda (İstanbul 2009) sunulan yayımlanmamış tebliğ.

¹⁵ İsrâ 17/70; Tîn 95/4; Hicr 15/28-29; Secde 32/9; Tevrat, “Tekvîn”, 1/26.

¹⁶ Bakara 2/36; A’râf 4/24.

¹⁷ Mesela bkz. Bakara 2/213; İbrahim 14/27; Şems 91/8-10.

¹⁸ A’râf 7/43.

¹⁹ Nahl 16/30.

²⁰ Nahl 16/90.

“Gerçek şu ki, Biz ona yolu-yöntemi gösterdik; şükredici, ya da nankör olması artık kendisine kalmıştır.”²²

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve kötülükten sakınma yeteneğini ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırma kurtuluşu ermiştir.”²³

Bütün bu irşad ve uyarılar, esasen insanın daha çok, toplumsal bir varlık olmasıyla anlamlandırılabilir. Öyle ki, inanç esaslarını bile bu anlam dairelerine almak mümkündür. Zira tek başına yaşayan bir insana imanının kazandıracığı şeyler olmakla birlikte, onun asıl değeri toplum içinde ortaya çıkar. İnanıcı sağlam, dini bütün bir mü'minin arınmış-durulmuş hali, yanında hemcinsi yoksa, sırf teolojik bir tatmin aracı olmanın ötesinde pratikte bir yansımaya sahip olamaz. Onun içindir ki iman, sonuçlarını büyük ölçüde toplum içinde doğuran bir değerdir. “Hangi iman daha değerlidir?” sorusuna “*İyi ahlâk*” cevabını verip²⁴ “*İman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkî en iyi olanıdır*” buyururken²⁵ Hz.Peygamber (s.a.), herhalde bu gerçeğe işaret ediyor olsa gerektir.

Geldiğimiz bu noktada ahlâkla itikadın yani imanın çok yakın bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân’ın pek çok ayeti hem bu ilişkiye hem de bunun bir adım ötesinde, ahlâkın maddî yaptırımını norm halini almış biçimi olan hukukun iman ile olan ilişkisine işaret etmektedir:

“Artık “Rabbimiz Allah’tır” diyen ve sonra da dosdoğru olanlar ne bir korkuya kapılırlar, ne de üzüntüye.”²⁶

“Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Zira Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri, yahut sahip oldukları cariyeleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleri ile olan ilişkileri konusunda) kınanmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözetemeyen kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir.

²¹ Rûm 30/30.

²² İnsan 76/3.

²³ Şems 91/8.

²⁴ Müsned 4/385.

²⁵ Ebu Dâvûd, “*Sünnet*” 14; Tirmizî, “*İman*” 6; Müsned, 2/250, 5/89.

²⁶ Ahkâf 46/13.

Onlar, namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram göreceklendir.”²⁷

“Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah’a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhîdi) tasdik ederse, biz onu huzur ve rahatlığa giden yola kolayca iletiriz. Fakat, kim cimrilik eder, kendi-kendine yeterli olduğunu zannederse ve en güzel sözü (kelime-i tevhîdi) yalanlarsa, biz de onu zorluğa ve sıkıntıya giden yola kolayca iletiriz.”²⁸

“Ama hayır, Rabbine andolsun ki onlar, aralarında anlaşmazlığa düştükleri her konuda seni hakem yapmadıkça ve sonra da senin kararına kalplerinde hiçbir burukluk duymaksızın tam bir teslimiyetle tâbi olmadıkça, inanmış olmazlar.”²⁹

Hız. Peygamber’in (s.a.) “Allah’a iman ettim de, ardından da dosdoğru ol!”³⁰ buyruğu ile “İman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkî en iyî olanıdır”³¹, “Ben güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim”³² ve “Zina eden o sırada mümin olarak zina etmez, hırsızlık yapan o sırada mümin olarak çalmaz, içki içen o sırada mümin olarak içmez, kıymetli bir eşyayı insanların gözleri önünde yağmalayan o sırada mümin olarak yağmalamaz!”³³; hatta daha açık bir üslûpla “Kişi zina ettiği zaman iman ondan çıkar gider”³⁴ gibi sözlerinde de aynı ilişkiyi görmek mümkündür. Onun şu gönülden duası, imanla bu yakın ilişkiye sahip olan ahlâkın aynı zamanda kaynağını göstermesi bakımından çok açıktır: “Allahım! Bana ahlâkın en güzelini nasip et; zira senden başkası en güzel ahlâka ulaştıramaz. Allahım! Beni kötü ahlâktan da koru; zira senden başka hiç kimse kötü ahlâktan koruyamaz.”³⁵

Ebü Hanîfe’nin “İmanın kaynağı kalptir, uzantıları ise bütün organlardır”³⁶ sözü, bu gerçeğin müslüman bilincine yansıyan bir sonucudur.

²⁷ Meâric 70/22-35.

²⁸ Leyl 92/5-10.

²⁹ Nisâ 4/65. Bunların yanında yetmişden fazla ayette iman ve sâlih amel birlikteliğine vurgu yapılmıştır.

³⁰ Müslim, “İman” 62; Müsned, 3/413; bkz. Tirmizî, “Zühd” 61; İbn Mâce, *Fiten*” 12.

³¹ Ebü Dâvûd, “Sünnet” 14; Tirmizî, “İman” 6; Müsned, 2/250; 5/89.

³² Muvatta, “Husnü’l-Huluk” 8.

³³ Buhârî, “Mezâlim” 30; “Hudûd” 1; Müslim, “İman” 100; İbn Mâce, “Fiten” 3; Müsned, 2/317, 386

³⁴ Ebü Dâvûd, “Sünnet” 15; “Hudûd” 1; Tirmizî, “İman” 11.

³⁵ Nesâî, “İftitâh” 16, 17.

³⁶ Ebü Hanîfe, *el-Fıkhu’l-Ebsat*, İmam-ı Azam’ın Beş Eseri (çev. M.Öz), İstanbul 1981, içinde s. 63 (Ma’dinüh ve müstekarruh el-kalb ve fer’uh fi’l-cesed).

Ahlâkın kaynağını Allah'ın yaratma, belirleme ve bildiriminde gören İslâm bilginleri, genel olarak amel kelimesiyle ifade ettikleri ahlâkî bütünlüğün korunmasının aynı zamanda bir *Allah hakkı* olduğunu belirtmişlerdir. Elest Bezmi'nde Allah'ı Rab olarak tanıdığını ikrar eden³⁷ ve bunun sonucunda yeryüzünü o Rabb'in bildirimleri doğrultusunda imar edip yönetme emanetini yüklenen³⁸ insanoğlu, verdiği söze sadık kalıp düşünce, söz ve davranışlarında ahlâkî bütünlüğü sağladığı ölçüde Rabb'inin hakkını yerine getirebilecektir. Aksi halde onu bekleyen şey, hüsrân olacaktır. Ünlü Hanefî bilginini Debûsî (ö. 430/1039) bu silsileyi şöyle formüle eder:

Allah'ın insanlar üzerindeki hakları dört kademelidir. Önce onun varlığına delalet eden ayetleri/işaretleri inceleme kademesi gelir ki, buna “nazar” denir. Sonra bu ayet ve işaretlerin zorunlu sonucu olan “itikad” safhasına geçilir. Onu da yaratıcıya verilen sözün ve ona tam teslimiyetin gereği olan “ibadet/amel” derecesi izler. Kademe, yasak fiillerin işlenmesi halinde hemen cezasının verileceğini ifade eden “ecziye” ile tamamlanır.³⁹

B. Amelî Ahlâkın Özellikleri

Teorik çerçevesi bağlamında kaynağını ele aldıktan sonra bu noktada, İslâm amelî ahlâkının bazı özelliklerine ve ilkelerine işaret edeceğiz. Bu cümleden olarak:

1. Özde iyilik ve samimiyet esastır; şekil ikinci plandadır. “İnsanın kıymet-i ahlâkıyyesi, a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyeti ile dir. Hüsn-i niyete iktirân etmeyen e'fâl, kıymet-i ahlâkıyyeyi hâiz değildir.”⁴⁰ Böyle olduğu içindir ki, etik anlayışlarında samimiyete yer vermeyen ahlâk felsefeleri, müslüman bakış açısına göre eksiktir.

“Gerçek erdemlilik (birr), yüzünüzü doğuya veya batıya çevirmeniz ile ilgili değildir. Ama gerçek erdem sahibi, Allah'a, âhîret gününe, vahye ve peygamberlere inanan, servetini –kendisi için ne kadar kıymetli olsa da- akrabasına, yetimlere, ihtiyaç sahiplerine, yolculara, yardım isteyenlere ve insanları kölelikten kurtarmaya harca-

³⁷ A'râf 7/172.

³⁸ Ahzâb 33/72.

³⁹ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, Beyrut 2001, s. 421-422. Serahsî de (ö. 483/1090) salt bilginin bir anlam taşımayacağını, olgunlaşmayı ancak onun en güzel şekliyle (itkân) eyleme dönülmesinin sağlayacağını belirtir. Bkz. *Usûlü's-Serahsî*, Beyrut 1993, 1/10.

⁴⁰ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul 1968, s. 92.

yan; namazında devamlı ve dikkatli olan ve zekat yükümlülüğünü ifa eden kişidir; ve söz verdiklerinde sözlerini tutan, felaket, zorluk ve sıkıntı anlarında sabredenlerdir. İşte onlardır sadâkatlerini gösterenler ve işte onlardır takva bilincinde olanlar.”⁴¹

“Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah’a ve âhîret gününe de inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır.”⁴²

“Münafıklar, Allah’ı aldatmaya çalışırlar. Allah da onların bu çabalarını başlarına geçirir. Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar ve Allah’ı pek az anarlar.”⁴³

“Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yaparlar, ve küçük bir yardıma bile engel olurlar.”⁴⁴ ayetleri yanında şu Peygamber sözleri de özde iyilik ilkesini ortaya koymaktadır:

“Eylemler niyetlere göre değerlendirilir. Kişinin niyeti neyse eline geçecek olan da odur...”⁴⁵

“ Bilin ki Allah sizin görünüşlerinize, bedenlerinize, mallarınıza bakmaz; o sizin kalplerinize ve amellerinize bakar.”⁴⁶

2. Yukarıdaki özellikle bağlantılı olarak, kuvveden fiile çıkmayan yani eyleme dönüşmeyen düşünce ve niyetlerin bile, dünyada olmasa da âhirette mutlaka bir karşılığı olacaktır:

“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁴⁷

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan sorguya çekilecektir!”⁴⁸

“Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”⁴⁹

“Bir kimse iyilik yapmaya niyet eder ve bunu gerçekleştirirse on sevap alır; sevabı

⁴¹ Bakara 2/177.

⁴² Nisâ 4/38.

⁴³ Nisâ 4/142.

⁴⁴ Mâûn 107/4-5 .

⁴⁵ Buhâri, “*Bed’ü'l-vahy*” 1; “*İman*” 41; Müslim, “*İmâret*” 155; Ebû Dâvûd, “*Talâk*” 11.

⁴⁶ Müslim, “*Bir*” 32-33; İbn Mâce, “*Zühd*” 9; Müsned, 2/285, 539.

⁴⁷ Bakara 2/284.

⁴⁸ İsrâ 17/36.

⁴⁹ Kâf 50/16.

yediyüze kadar çıkabilir. Eğer kötü bir işe niyet eder de bunu yaparsa bir günah alır. Kötülüğü yapmaktan kendi gönlüyle vazgeçerse bir sevap alır.”⁵⁰

Bu bakımdan bireyin sürekli olarak kendisini kontrol etmesi ve uyanık olması istenmiştir. Bu husus ahlâk bilginlerince, mücâhede ve riyâzatla iradenin eğitilmesi biçiminde ele alınmıştır.⁵¹

3. İster ruhu ilgilendirsün ister beden ya da mal ile yapılısın bütün eylemlerde dengeli olmak esastır. Şu dînî metinler bu gerçeği dile getirir:

“Öyle ise emrolduğun gibi dosdoğru ol! Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar! Hak ve adalet ölçülerini aşmayın! Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür.”⁵²

“Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”⁵³

“Allah’ın sana verdiği şeylerle âhiret yurdunu kazanmaya bak! Dünyadan da nasibini unutma!”⁵⁴

“Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilene haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁵⁵

“...Bana bakın! Allah’a andolsun ki, ben sizin ondan en çok korkmanız ve en çok sakınmanız. Bununla beraber ben bazı günlerde oruç tutar bazılarında tutmam. Geceleri namaz da kılarım uyurum da. Kadınlarla da evlenirim. Her kim benim bu (dengeli) uygulama biçimimden yüz çevirirse benden değildir.”⁵⁶

Dengeli olmak, Aristo’dan itibaren en temel ahlâk ilkesi olarak kabul edilmiştir. Müslüman düşünürlerin de benimseyip ondan naklettikleri üzere ahlâk, nefsin üç temel gücü olan *akıl*, *şehvet* ve *gazabın* sırasıyla hikmet,

⁵⁰ Buhârî, “*Rikâk*” 31; Müslim, “*İman*” 203-207.

⁵¹ Gazzâlî, *Mizânü’l-Amel* (thk. S.Dünya), Kahire 1964, s. 255 vd.; a.mf., *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, İstanbul 1985, 3/40-41; Mustafa Çağrı, *Gazzâlî’ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1982, s. 88-105.

⁵² Hûd 11/112.

⁵³ Furkân 25/67.

⁵⁴ Kasas 28/77.

⁵⁵ Bakara 2/173.

⁵⁶ Buhârî, “*Nikâh*” 1; Müslim, “*Nikâh*” 5; Nesâî, “*Nikâh*” 4.

iffet ve şecaat halindeki denge/vasat niteliklerine bürünmesiyle kendisini gösterir.⁵⁷

4. Güzel ahlâkın bireysel ve toplumsal düzeyde yerleşik ve başat bir karakter haline gelmesi hedeflenmiştir. Öyle ki, tıpkı müslüman ahlâkçıların tanımlamalarında görüldüğü gibi⁵⁸ ahlâk/erdem bir meleke haline gelmeli ve kendiliğinden eyleme dönüşmelidir. Bunun için eğitim ve denetleme kanalları sürekli açık olmalıdır.

“Sizden, hayra çağıran ve iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”⁵⁹

“Ey iman edenler! Sabredin! Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin! Hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”⁶⁰

“Erdemi ve takvayı geliştirmede birbirinizle yardımlaşın, kötülüğü ve düşmanlığı artırmada değil!”⁶¹

“Erkek ve kadın müminlere gelince, onlar birbirlerinin yakınlarıdır; hep iyi ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar...”⁶²

5. Örnek alınmaması ve duya duya kanıksanır hale gelmemesi düşüncesiyle, dava konusu haline gelmediği sürece kötülüğün üzeri örtülür.

“Allah, bir kötülüğün, (ondan) zarar gören tarafından söylenmesi dışında, açıkça zikredilmesini sevmez. Allah gerçekten her şeyi duyan, her şeyi bilendir; sizin, açığa ya da gizli, iyilik yapıp yapmadığınızı yahut (size yapılmış olan) bir kötülükten dolayı affediciliğinizi gösterip göstermediğinizi bilir. Unutmayın ki Allah, günahları başlıyandır, kudret ve egemenliğinde sınırsızdır.”⁶³

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığı şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan sorguya çekilecektir!”⁶⁴

⁵⁷ Aristo, *İlmü'l-Ahlâk ilâ Nikomakos* (Arapçaya çev. A.Lüti Seyyid), Kahire 1924, s.231, 239, 246, 250 vd; Fârâbî, *Risâletü't-Tenbih alâ Sebîli's-Saâde*, s. 199-203; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, Mısır 1329, s. 13, 72; Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 264.

⁵⁸ bkz. İbn Miskeveyh, age., s. 2, 54; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/52; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî* (haz. M. Koç), İstanbul 1997, s. 99 (Hulk ki bir melekedir ki anın sebebi ile nefsten efâl suhûletle sâdir olur ve fikr ü reviyete muhtâc olmaz); Tânevî, *Keşşâfu Istîlâhâtü'l-Fünûn*, İstanbul 1984, 1/336.

⁵⁹ Âlü İmrân 3/104.

⁶⁰ Âlü İmrân 3/200.

⁶¹ Mâide 5/2.

⁶² Teybe 9/71.

⁶³ Nisâ 4/148, 149.

⁶⁴ İsrâ 17/36.

“Birbirinizin gizli yönlerini araştırmayın ve arkanızdan birbirinizi çekiştirmeye kalkışmayın! Aranızdan, hiç ölmüş kardeşinin etini yemek isteyen kimse çıkar mı? Hayır, siz ondan iğrenirsiniz. Öyleyse Allah’tan sakının!..”⁶⁵

“Dünyada bir kulun hatasını örten kimsenin, Allah da kıyamet gününde günahlarını örtbas eder.”⁶⁶

Bu ilke dolayısıyla ki, fakihler, doğrudan kul haklarını ilgilendirmeyen suçlarda, şahitliğin değil susup örtmenin daha uygun olacağı hükmünü benimsemişlerdir.⁶⁷ Nitekim zina yapan Mâiz isimli sahâbiyi itiraf etmesi için sıkıştıran kişiye Hz. Peygamber (s.a.) “*Onu elbisenle örtseydin senin için daha hayırlı olurdu*” buyurmuştur.⁶⁸ Hz. Ömer de (r.a.) bir kıza talip olan kimseye o kızın daha önce kötü bir fiil (muhtemelen zina) işlemiş olduğunu hatırlatan kişiyi şiddetle azarlamış ve “sana ne oluyor ki, unutulmuş bir olayı hatırlatıyorsun!” demiştir.⁶⁹

Söz konusu yaklaşım, kötülerin ya da suçluların cezalandırılmayıp aksine görmezden gelineceği biçiminde anlaşılmalıdır. Zira üzeri örtülecek fiiller, başkalarının ve kamunun haklarını ihlal etmeyen, zulüm olarak telakki edilmeyen ve bireysel boyutta kalan hatalı fiillerdir.

6. Ahlâkî davranışın hem dünyevî hem de uhrevî sonucu vardır. *Hayır, bir* (kapsamlı ve katıksız iyilik), *takva* ve *ma’ruf* (dine, akla ve ma’şerî vicdana uygun) kavramlarının⁷⁰ temelini attığı insana yaraşır onurda bir hayat, onun kısa vadeli sonucudur. Bu sonuç, hazcı ve vazifeci ahlâk söylemleri dışarıda tutulursa, neredeyse bütün ahlâk düşünürleri tarafından “saadet/mutluluk” kelimesiyle özetlenmiştir.⁷¹ Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) yorumuyla bu saadetin üç unsuru vardır: Lezzet, fayda ve güzellik. Ameller bu

⁶⁵ Hucurât 49/12.

⁶⁶ Müslim, “Bir” 72, *müslüman kul* kaydı taşıyan rivayet için bkz. Buhâri, “*Mezâlim*” 3; Müslim, “Bir” 58, 72; Ebû Dâvûd, “*Edeb*” 38; Tirmizî, “*Hudûd*” 3.

⁶⁷ Kudûrî, *el-Kitâb (el-Lübâb* ile birlikte), Beyrut ty. (Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî) 4/54; Şîrâzî, *et-Tenbih fi’l-Fıkhi’s-Şâfiî*, Beyrut 1983, s. 271.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, “*Hudûd*” 7; Muvatta, “*Hudûd*” 3; Müsned, 5/217.

⁶⁹ Muvatta, “*Nikâh*” 53.

⁷⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar* (çev. S. Ayaz), İstanbul 1991; Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri* (çev. M.İskenderoğlu-A.Arkan), İstanbul 2004, s. 30 vd.

⁷¹ Aristo, *İlmül-Ahlâk ilâ Nikomakos*, 1/175, 192, 218 ve türlü yerler; Fârâbi, *Risâletü’t-Tenbih alâ Sebîli’s-Saâde*, s. 177 vd.; İbn Miskeveyh, age., s. 65 vd.

üç niteliği taşıdığında kişi dünyada mesut olacak, sonuç itibariyle âhirette de ebedî mutluluğa erecektir.⁷²

Erdemli davranışın uhrevî sonucu sadece *cennet* kelimesinde içeriğini bulacak somut bir ödülde ibaret değildir. Bunun ötesinde, keyfiyetini tam olarak ortaya koyamayacağımız çok daha önemli bir soyut sonuç vardır ki, bu, Allah'ın rızasını yani hoşnutluğunu ve sevgisini kazanmaktır. Hz. Peygamber tarafından “gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve aklın idrak edemeyeceği kadar harikulâde bir ödül” olarak⁷³ müjdelenen cennet yanında bu soyut haz (rıdvân, vehullah), mutluluğun da zirvesini oluşturmaktadır.

Söz konusu ilkeyi temellendiren bazı vahiy verilerini buraya kaydedelim:

“O, inanan erkeklere ve kadınlara, içinde yerleşip kalacakları, içlerinde derelerin, ırmakların çağıldadığı hasbahçeler vaad etmiştir; ve o esenlik dolu ebedî bahçelerde güzel ve ferah evler. Ve hepsinden daha üstünü de Allah'ın hoşnutluğu, hoşça kabulü. İşte budur, en büyük/en yüce bahtiyarlık!”⁷⁴

“Onların tek söyledikleri şeydu: “Ey Rabbimiz! Günahlarımızı ve işlerimizdeki aşırılıkları bağışla! Adımlarımızı sağlamaştır ve hakikati inkâr edenlere karşı bize yardım et! Bunun üzerine Allah, onlara, hem bu dünya nimetlerini, hem de âhiretin en güzel nimetlerini bağışladı: Zira Allah, iyilik yapanları sever.”⁷⁵

7. Ahlâkî alt yapının önce korunması sonra geliştirilip toplumsallaşması için iki vazgeçilmez araç öngörülmüştür: İbadet ve hukuk.

Birincisi, toplumsal açılımları olmakla beraber öncelikle tekil insanı özü itibariyle olgunlaştırıp benliğini aşmasını, böylece dinin itikadî, ahlâkî ve amelî hükümlerini gönülden bir benimsemeyle yerine getirmesini sağlar. Formel hukuk ise faziletlerin ihmal ve reziletlerin irtikâp edilmesini vicdanî ve uhrevî yaptırımlarla önlemeye çalışan ahlâka kamusal yaptırım gücü ile destek sağlar.

⁷² Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, 136; Zeki Mübarek, *el-Ahlâk inde'l-Gazzâlî*, Kahire ty. (el-Mektebetü't-Ticâriyye) s. 123-124; Çağrııcı, age., s. 144.

⁷³ Buhârî, “*Bed'ü'l-vahy*” 8; Müslim, “*Cennet*” 5-6.

⁷⁴ Tevbe 9/72.

⁷⁵ Âlü İmrân 3/147-148.

İslâm'ın temel ibadetleri olan namazın her türlü çirkin (fahşâ) ve ahlâka aykırı (münker) fiillerden alıkoyacağı⁷⁶, zekâtın arındırıp (tezkiye) temizleyeceği (tathîr)⁷⁷, orucun kötülüklerden uzak durma iradesini (takva) kazandıracığı⁷⁸, haccın başta ümmet bilincini pekiştirmek üzere birçok faydasının (menâfi) olacağı⁷⁹ yönündeki ilahî beyanlar ahlâk-ibadet ilişkisinin boyutları hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir.⁸⁰

Ahlâkın işlevsel bir biçimde korunmasını sağlayan ikinci araca yani hukuka ve onunla ilişkisine gelince, ayrıntıları aşağıya bırakarak burada şu kadarını söyleyelim: Hukuk esasen ahlâktan türemiştir. Hukukun temin etmeye çalıştığı adalet, hakkaniyet, özgürlük, düzen, emniyet, vicdan bütünlüğü, iyiliği gerçekleştirme, kötülüğü giderme, erdem, mutluluk, insan haysiyeti, eşyayı ve mülkiyeti koruma vb. değerler hep ahlâkî içerik taşıyan değerlerdir. Söz konusu parça-bütün ilişkisi dolayısıyladır ki İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) şer'î hukûkî hükümlerin salt hayır olduğunu⁸¹ ve erdemli bir hayat için son nefese kadar onlara riayet edilmesi gerektiğini söyler.⁸²

8. Yukarıdaki özellik bize şu sonucu vermektedir: Güzel ahlâka sahip olmak, popüler anlamdaki dindarlığı aşan bir boyuttur. Dinin gereklerini şekil, sayı ve zaman itibariyle özenli bir biçimde yerine getirmek diye tanımlayabileceğimiz bu popüler dindarlık algısı, ahlâkî faziletlerle donanıp reziletlerden uzak kalınmadığı ölçüde eksiktir. Dolayısıyla şeklî intizam ve devamlılık, erdemli olmaya yetmemektedir.

“Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de. Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, halîmdir (mühlet verir).”⁸³

⁷⁶ Ankebût 29/45.

⁷⁷ Tevbe 9/103.

⁷⁸ Bakara 2/183.

⁷⁹ Hac 22/28.

⁸⁰ Söz konusu ilişki için ayrıca bkz. Hac 22/37, 77; Fâtır 35/10.

⁸¹ *Tehzibü'l-Ahlâk*, s. 67, 97.

⁸² age., s. 85

⁸³ Bakara 2/262-263.

“Ey insanlar! Şüphesiz ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”⁸⁴ ayetleri yanında şu Peygamber beyanları bu noktada çok çarpıcıdır:

“Nice oruç tutanlar vardır ki, aç ve susuz kalmaktan başka ellerine bir şey geçmez.”⁸⁵

“Müflis kimdir bilir misiniz? Benim ümmetimin müflisi, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekât ibadetlerini yerine getirmiş, ama bunun yanında şuna sövüp kötölmüş, buna zina iftirası atmış, falanın malını yemiş, filanın kanını dökmüş, berikini de dövmüş olarak gelecek kimsedir. Bunun sevapları o kötülük yaptığı kişilere dağıtılacaktır. Şayet ödeşmeden önce iyilikleri bitecek olursa bu defa onların günahlarından alınarak buna yüklenecek sonra da cehenneme atılacaktır.”⁸⁶

“Gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılan fakat kötü huylu olup da komşularına eziyet eden bir kimsede hayır yoktur, o cehennemlidir.”⁸⁷

“Tartılmak üzere âhirette teraziye konulan amellerin en ağırı güzel ahlâktır. Zira güzel ahlâk sahibi, bu özelliği sayesinde oruç tutan ve namaz kılanların derecesine mutlaka ulaşır.”⁸⁸

“Kıyamet gününde bana en sevimli ve en yakın olanınız, ahlâkı en güzel olanınızdır.”⁸⁹

9. Ahlâk, hukuku da önceler.⁹⁰ Zira hukuk asgarî ahlâktır ve aslında ahlâkın kamu otoritesinin maddî yaptırımına bağlanmış halidir. Bir başka ifadeyle ahlâk ve hukuk, insanı insan hüviyetine kavuşturan ve birbirini tamamlayan iki değer alanıdır.⁹¹

Her ne kadar teoride, sübjektif iyi-hayır düzeni olarak ahlâk, objektif iyi-hayır düzeni olarak hukuk öngörülüyor ve böylece etik değerler birbi-

⁸⁴ Hucurât 49/13.

⁸⁵ İbn Mâce, “*Sıyâm*” 21.

⁸⁶ Müslim, “*Bir*” 59.

⁸⁷ Müsned, 2/440.

⁸⁸ bkz. Ebû Dâvûd, “*Edeb*” 7; Tirmizî, “*Bir*” 61-62; Muvatta, “*Husnü’l-Huluk*” 6; Müsned, 6/442.

⁸⁹ Buhârî, “*Menâkıb*” 23; Tirmizî, “*Bir*” 71; Müsned, 4/193, 194. Aynı bağlamda daha birçok hadisin kaynağı için bkz. A.J. Wensinck, *Concordance*, İstanbul 1986, 2/74-75.

⁹⁰ bkz. Doğan Özlem, “Ahlâk Hukuku Önceler”, *Kavramlar ve Tarihleri I*, İstanbul 2002, s. 134-138.

⁹¹ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukukun Umumi Prensipleri*, İstanbul 1949, s. 22-26; Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul 1963, s. 52; İsmail Killoğlu, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, İstanbul 1988, s. 325 vd.

rinden ayrılıyor görünse de⁹², kesin hatlarıyla ahlâk-hukuk ayırımından bahsetmemiz pek mümkün değildir. Zira menfaatler çatışmasını devlet yaptırımıyla cebren çözen hukukun, asgarî ahlâk olduğu ve ahlâka dayandığı bilinen bir gerçektir. Hz. Ali'nin (r.a.) “*İyi ahlâk üç özelliğe somutlaşır: Haramlardan kaçınmak, helali aramak ve aileye cömert olmak*” sözüyle⁹³, Abdullah b. Zübeyr'in (r.a.) “*Allah, ancak insanların ahlâkı hakkında vahiy indirmiştir*” tespitinde⁹⁴ bu gerçekliğin ipuçlarını bulmak mümkündür. Hukuk felsefesi biliminde de dile getirildiği üzere “ahlâk toplumsal düzenin biricik temeli ve dayanağıdır. Çünkü ahlâkî değerler ve onlara inanç olmaksızın ne bireysel yaşam, ne de onun uzantısı olan toplumsal yaşam, insanî bir kimliğe kavuşturulabilir; sadece amaçsız, idealsiz bir hayvansal yaşam olarak kalır”.⁹⁵

Hukukun ahlâka bağlı olduğu, daha açıkçası onun bir türevi olduğu ya da olması gerektiği hususunu, vahyin kronolojik önceliklerinde görmek de mümkündür. Bu bağlamda Kur'ân'a baktığımızda hukukun hedef gayelerinin, pratik ve somut hukuk kurallarının bildirilmesinden önce, vahyin ilk geliş aşamasından itibaren belirlendiğini görüyoruz. Adalet, ihsan, iyilik, af, sabır, şükür, ahde vefa, kötülüğü en güzel biçimde giderme gibi emirler ile haksızlık, fuhuş, kötülük, taşkınlık, ahde vefasızlık, ölçü ve tartıda hile yapma, bilgisizce hüküm verme, yeryüzünde fitne çıkarma, haksız yere cana kıyma gibi yasaklar Mekke döneminin, iman vurgusu yanında sık dile getirilen mesajlardır. Böylece ahlâk altyapısına bağlı, meşrûyetini ve kuvvetini oradan alan bir hukuk düzeninin de temelleri atılmış oluyordu.

10. Ödev haktan önce gelir. Modern zamanların “insan hakları” vurgulu paradigmasının aksine İslâm, öncelikle ödevlerini bilen ve yerine getiren bir insan-toplum modeli öngörür. Kur'ân'da neredeyse bütün geçtiği yerlerde imana bitişik olarak takdim edilen “amel-i sâlih” gerçeği, hakları talepten önce ödevleri yerine getirme borcuna işaret etmektedir. Ödevlerini

⁹² Killoğlu, age., s. 336, 339.

⁹³ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 3/52.

⁹⁴ Buhârî, “*Tefsîru Sûrati'l-A'râf*” 5.

⁹⁵ Hartmann, N., *Ethik*, s. 65 ve Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, s. 306-307'den naklen, Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul 1992, s. 93.

yapan birey, aslında başkasının hakkını gözetmektedir. Tersinden bir bakışla, insanın hakkı, aslında bir başkasının vazifesidir.⁹⁶

Herkesin böylece ödevini yerine getirdiği bir ortamda, hakkı çiğnenen, dolayısıyla hak talebinde bulunan kimse de kalmaz. Onun içindir ki fakihler, Kur’ân’ın bu içeriğinden ve ilgili kavramlarından hareketle hukukun süjesi olan kişiyi “mükellef” yani ödevlerle sorumlu kişi olarak isimlendirmişlerdir.

“Siz kendinizi unutarak diğer insanlara erdemli olmayı mı öğütüyorsunuz- hem de ilahî kelâmı okuyup durduğunuz halde? Siz hiç aklınızı kullanmaz mısınız?”⁹⁷

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir.”⁹⁸

Hz. Peygamber’in (s.a.) her gün yaptığı bir duada önce kendi görevine sonra muhatabından beklentisine yer vermesi de mânidârdır: “*Allahım! Saptırmaktan ve saptırılmaktan, zillete düşmekten ve düşürülmekten, haksızlık yapmaktan ve haksızlığa uğramaktan, cahillik etmekten ve bana karşı cahillik edilmesinden sana sığınırım.*”⁹⁹

11. İslâm amelî ahlâkının bir anlamda bütün erdemleri özetleyen zirve ilkesi, haksızlığa uğranıldığında zalimi affedip haktan feragat etmenin, adaleti sağlama duygusuna yeğlenmesidir.

Bir kimse tarafından yapılan dostluktan uzak, nazik olmayan veya ahlâka aykırı davranışlara aynı şekilde karşılık vermek (mukabele-i bi’l-misil) etkili bir haksızlığı düzeltme (ihkâk-ı hak) yöntemidir ve adalete uygundur. “*Kısasta sizin için hayat vardır.*”¹⁰⁰; “*Kim size saldırırsa onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın!*”¹⁰¹; “*Eğer ceza vermek isterseniz size yapılanın aynıyla karşılık verin!*”¹⁰² ayetleri bu hakkı dile getirir. Bununla birlikte feragat edip affı tercih, daha büyük bir erdemdir. Böylece, zaptı her zaman mümkün olamayabilen intikam duyguları bastırılacak, benlik yerini diğerkâmlı-

⁹⁶ Yusuf Karadâvi, *İslâm Hukuku* (çev. Y. Işıcık-A. Yaman), İstanbul 1997, s. 68.

⁹⁷ Bakara 2/44.

⁹⁸ Sâf 61/2-3.

⁹⁹ Ebû Dâvûd, “*Edeb*” 103; Tirmizî, “*De’avât*” 28; Nesâî, “*İsti’âze*” 30, 65; İbn Mâce, “*Dua*” 18.

¹⁰⁰ Bakara 2/179.

¹⁰¹ Bakara 2/194.

¹⁰² Nahl 16/126.

ğa bırakacaktır. Babanzâde Ahmed Naîm'in (ö. 1934) ifadesiyle "âhara karşı ihsan, nefse karşı azîmet" ile davranılmış¹⁰³ olacaktır.

"Kötülüğün cezası ona denk bir karşılıktır. Fakat kim affeder barışırsa onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez. Kim haksızlığa uğradıktan sonra kendisini savunursa böyle hareket edenler kınanmaz ve cezalandırılmazlar. Böyle olmakla birlikte kim sıkıntıya göğüs gerer ve affederse işte bu, gerçekten takdir edilecek büyük bir erdemdir."¹⁰⁴,

"...Hoşgörülü davranmanız takvaya daha uygundur. Aranızda lütüfkâr davranmayı unutmayın!..."¹⁰⁵; "Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever."¹⁰⁶; "Bir hayrı açıklar veya gizlerseniz, yahut bir kötülüğü affederseniz (bilin ki), Allah da çok affedicidir, her şeye hakkıyla gücü yetendir."¹⁰⁷ ayetleri bu özelliğe dikkat çekmektedir.

12. Diğer ahlâk felsefelerinde söz konusu edilen vicdanî ve sosyal yaptırımlar yanında İslâm, etkili bir uhrevî yaptırım ile ahlâkı koruma altına almıştır. Bu cümle ile ilk iki yaptırım türünün gücünü göz ardı etmiş olmuyoruz. Zira "İyilik, nefsin ve kalbinin kendisiyle mutlu olduğu, kötülük/günah ise vicdanı yaralayan ve içine sıkıntı veren davranıştır"¹⁰⁸; "Müftüler sana fetva verseler de sen kalbine danış"¹⁰⁹; "Sana aksine fetva verseler de, tekrar söylüyorum aksine fetva verseler de bil ki iyilik, kalbin tatmin olduğu tutumdur."¹¹⁰ ve benzeri birçok hadis, vicdanın bu önemli rolüne vurgu yapmaktadır.

Kınama, ayıplama ve nihayet cezalandırma şeklindeki sosyal yaptırımlar da belki önemli ölçüde kişiyi ahlâkîlik çerçevesinin içinde tutmaktadır.¹¹¹

¹⁰³ Ahmed Naîm, *age.*, s. 61.

¹⁰⁴ Şûrâ 42/40-41, 43.

¹⁰⁵ Bakara 2/237.

¹⁰⁶ Âlü İmrân 3/134.

¹⁰⁷ Nisâ 4/149. Ayrıca bkz. Mâide 5/13; Nûr 24/22; Teğâbün 64/ 14.

¹⁰⁸ Müslim, "Bir" 14-15; Tirmizî, "Zühd" 52; Müsned, 4/182; 5/251.

¹⁰⁹ Müsned, 4/194.

¹¹⁰ Müsned, 4/228.

¹¹¹ Ahlâkın yaptırımları konusunda bkz. Ahmed Naîm, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, s. 6; Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 103-112; Çağrıci, *age.*, s. 132-135. Erdem, *Ahlak Felsefesi*, s. 97-103.

Fakat uhrevî yaptırım, ahlâk bilincinin derinleşmesini ve onun müslüman şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesini sağlamaktadır. Zira İslâm'ın âhîret hayatına ve bu hayatın –en basitleri de dâhil olmak üzere– dünyadaki eylemlerin niteliğine göre rahmet ya da azab içinde ebedî süreceğine dair inanç esası, muhasebesini iyi tutan akl-ı selim sahibi bir mümini hem kendisiyle hem de çevresiyle barışık bir hayata yönlendirecektir.

“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir.

Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”¹¹²

“...Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi!”¹¹³

“Herkesin yaptığı iyiliği ve yaptığı kötülüğü hazır bulacağı günde kişi, kötülükleri ile kendi arasında uzak bir mesafe bulunmasını ister. Yine Allah, sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır. Allah, kullarını çok esirgeyicidir.”¹¹⁴

“Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır. Kötü işler yapmış olanlara gelince, bir kötülüğün cezası misliyledir ve onları bir zillet kaplayacaktır. Onları Allah'(ın azabın)dan koruyacak hiçbir kimse de yoktur. Utanç, sanki yüzlerini kopkoyu bir gecenin karanlığı bürümüş gibi, onları gölgeleyecek. İşte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹¹⁵

“Ve kıyamet günü öyle doğru teraziler kurarız ki, kimse en küçük bir haksızlığa uğratılmaz; bir hardal tanesi kadar bile olsa, her şeyi tartıya sokarız; hesap görücü olarak kimse Bizden ileri geçemez!”¹¹⁶

“İşte o vakit, kimin tartıları ağır gelmişse, artık o, hoşnut olacağı bir hayat içinde olacaktır. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, işte o bir uçurumun girdabına sürüklenecektir. Sen o uçurumun ne olduğunu ne bileceksin? O, kızgın bir ateştir.”¹¹⁷

ayetleri, söz konusu bilinci ve buna bağlı motivasyonu kazandırmaktadır.

¹¹² Zilzâl 99/7-8.

¹¹³ Bakara 2/165.

¹¹⁴ Âlü İmrân 3/30.

¹¹⁵ Yûnus 10/26-27.

¹¹⁶ Enbiyâ 21/47.

¹¹⁷ Kâri'a 101/6-11.

II. MÜSLÜMAN AMELÎ AHLÂKININ EYLEM BOYUTU

Bireyin hem kendisi, hem çevresi, hem eşya ve tabiat, hem de tanrısıyla kurduğu ilişkiler ağının karmaşıklığı, belki yüzlerce hatta binlerce ahlâk kuralını, dolayısıyla bunların zıddı olan bir o kadar gayrı ahlâkî tutumu konuşmayı gerektirmektedir. Hayatın bütün yönleri ve ilişkileri göz önüne alındığında bunlara ilişkin erdemlerin sunumu, takdir edilir ki, bu tebliğin sınırlarını aşacaktır. Hal böyle olunca ahlâkın eylem boyutu ekseninde burada, müslüman ahlâkçıların kullandığı faziletler/erdemler ve reziletler/kötü huylar sınıflandırması üzerinden genel bir sunum yapmayı tercih edeceğiz. Bir adım sonra, asgarî ahlâk olarak nitelediğimiz hukuk kurallarıyla korunması hedeflenen beş temel değer (makâsıd-ı hamse) çerçevesinde daha somut örnekler vermeye çalışacağız.

Eflatun'un (ö. m.ö. yaklaşık 347) müslüman ahlâkçılar tarafından da benimsenmiş olan gözlemine göre nefsin üç temel gücü bulunmaktadır: *Akıll, gazap ve şehvet*. Bunlar uyumlu ve dengeli bir biçimde işlev görürlerse bileşke fazilet olarak adalet gerçekleşmiş olur.¹¹⁸ Söz konusu güçlerin uyum ve itidali sonuçta bize sırasıyla dört temel fazilet verir: Hikmet, şecaat, iffet ve adalet.¹¹⁹

İnsan hayatının erdem haritası işte bu dört fazilet sütunundan hareketle çizilebilir. İslâm tarihinde ilk sistematik ahlâk düşünürü olarak bilinen İbn Miskeveyh'ten itibaren müslüman ahlâkçılar Kur'ân ve Sünnet'in *edeb, bir, ihsan, salâh* ve *fazilet* odaklı mesajlarından istifadeyle erdem haritaları hazırlamışlardır.¹²⁰ Biz burada Gazzâlî'de berraklaşmış olan listeye göz atacağız. O, dört temel faziletten ilk üçü ile bunların ürünleri olan alt faziletlerle ilişkin olarak şöyle bir tablo sunar¹²¹:

¹¹⁸ “Adalet hulku, hikmet ü iffet ü şecâ’atin ictimâ’ından hâsıl olur.” Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 101; bkz. s. 135.

¹¹⁹ İbn Miskeveyh, *age.*, s. 13, 15, 33, 72, 108; Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 64, 264; a.mlf., *İhyâ*, 3/53; Kınalızâde, *age.*, s. 101.

¹²⁰ bkz. Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s. 101 vd.

¹²¹ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 264-287.

Adalet	
İffet	<p>Hayâ</p> <p>Hacel : Erkeklerde değil kadın ve çocuklarda övülen mahcubiyet</p> <p>Müsamaha : Hakkından feragat</p> <p>Sabr</p> <p>Sehâ : Cömert olmak ve haram kazançtan uzak durmak</p> <p>Hüsn-i takdir : Ölçülü harcamak</p> <p>İnbisat : Geniş yüreklilik</p> <p>Demâset : Nazik olmak, arzularına karşı nefsi eğitmek, yumuşaklık</p> <p>İntizam : Tutarlı, uyumlu tercih ve davranış</p> <p>Hüsn-i hey'et : Kılık kıyafet düzgünlüğü</p> <p>Kanaat</p> <p>Hudû : Nefsin güzel lezzetleri sükûnetle tatması</p> <p>Vera' : Nefsi sâlih amellerle süslemek</p> <p>Talâkat : Dengeli mizah</p> <p>Müsâade : Yardımseverlik</p> <p>Tesahhut : Hayır ve şerrin hak etmeyenlere gitmesine kederlenmek</p> <p>Zarf : ortama uygun nükte yapmak</p>
Şecaat	<p>Kerem : Değeri ve faydası büyük işlerde gönüllü olmak</p> <p>Necdet : Kendine güven</p> <p>Kiber-i nefis : Yüce gönüllülük</p> <p>İhtimâl : Dayanıklılık/tahammül edebilme</p> <p>Hilm : Kendine hâkim olmak</p> <p>Sebat : Azmetmek</p> <p>Nebl : Âlicenaplık</p> <p>Şehâme : Güzel amellere hırslı olmak</p> <p>Vakar : Konumunun farkında olmak, ağırbaşlılık</p>
Hikmet	<p>Hüsn-i tedbir : Önemli konularda en uygun ve faydalı olanı bulup çıkarma</p> <p>Cevdet-i zihin : Karışık ve tartışmalı görüşlerin arasından doğruyu bulup çıkarma</p> <p>Nikâyet-i rey : Olumlu sonuçlara götürecek sebeplere süratle vâkıf olmak</p> <p>Savâb-ı zan : Delilleri incelemeyen tecrübeye ve gözleme bağlı olarak doğruyu tahmin</p>

Bütün bu fazîletlerin bileşkesi olan adalet için Gazzâlî'nin burada yer vermediği alt fazîletlerden bazılarını İbn Miskeveyh şöyle sıralar: Sadâkat (doğruluk ve dostluk), ülfet, sıla-i rahim, mükâfee (ödüllendirmek), hüsn-i şerike (güzellikle bir araya gelme), hüsn-i kaza (âdil yargılama ve/veya işi itinalı yapmak), teveddüd (sevgi ve şefkat göstermek), ibadet, terk-i hıkd (kin beslememek), şerri hayır ile karşılama, her durumda şahsiyeti korumak, düşmanlığı terk etmek, fayda sağlamayan söz ve anlatıları terk etmek.¹²²

Kolayca anlaşılacağı üzere burada sıralanan fazîletlerin zıtları rezîlettir. Erdemli bir hayat sürüp dünya ve âhiret mutluluğunu hedefleyenler, söz konusu fazîletlere sıkıca sarılıp buna karşılık kötü huy, tutum ve davranışları terk etmek zorundadırlar. Sadece kendisi için yaşayan, kendi isteklerini önceleyen, heveslerini gerçekleştirmek için meşruiyet sınırını alabildiğine genişleten, sadece bu dünyadaki âcil hazlar peşinde koşan, bunun için de “özgür ve mutlu” olmayı yegâne amaç edinen, sabırsız, sorumsuz ve tevek-külsüz hale gelen günümüzün atomize bireyleri için bu fazîletlerin ne kadar hayati olduğunu söylemek durumundayız.

Atomizelik öyle bir felakete doğru seyretmektedir ki, insanlığın adeta son kalesi haline gelen çekirdek aile bile darbe almakta, tek ebeveynli aileler (familles monoparentales) çoğalmaktadır.¹²³ Tıp teknolojisinin imkânlarıyla artık bir eşle beraberliğe gerek olmaksızın çocuk sahibi olunabilmekte, peşin ama geçici dünya hazlarından daha çok nasip almak ve daha çok tüketmek adına veya çeşitli ekonomik ve toplumsal gerekçelerle karı-kocanın her ikisi de çalışma hayatında yer almakta, sonuçta çocuklar ve yaşlıların bakımları profesyonel kurumlara havale edilmekte, akraba ve komşuluk bağları zayıflamakta, hırs ve bencillik artmaktadır. Her biri ayrı bir rezîlet olan bu kısa sorunlar sıralaması bile amelî ahlâkın, eğer “insan” olarak kalmak istiyorsak gündemimizin en önemli maddesi haline gelmesi gerektiğini gösterecektir.

¹²² *Tehzîbü'l-Ahlâk*, s. 18.

¹²³ bkz. <http://www.aile.gov.tr/images/icerik/20071842788/doc/> (02.10.2008); Bengi Semerci, “*Yeni Aile Modeli*”, www.torpile.com/kafe/ustalar.asp?ustalar_makale=ustalar_ayrinti&no=2784-42k - (06.10.2008)

Geldiğimiz bu noktada amelî ahlâkın eylem boyutuna dair daha somut belirlemeler yapabiliriz.

Allah'ın buyrukları ve bunların İslâm Peygamberi tarafından beşerî ve toplumsal düzeyde örneklenerek açıklanmasına dayanan İslâm geleneği, sadece nasihat ve eğitimle değil, aynı zamanda hukuk kurallarıyla ahlâkî yapıyı korumayı öngörmüştür. Bir başka ifadeyle hukuk, adeta bir ahlâk denetimcisi olarak devreye alınmış, fazîletlere hayat verecek ve rezîletleri bertaraf edecek davranışlar, yaptırım gücüne sahip birer hukuk kuralı haline getirilmiştir. Bu bağlamda fakihler, bütün fikhî hükümlerin insanın beş tümel değerini (makâsîd-ı hamse; külliyyât-ı hams) korumakla ilgili olduğunu söylemişlerdir.¹²⁴ Hayat, din, akıl, nesil ve mal şeklinde sıralanan bu meta/üst değerlerin ahlâkın dört temel fazîletiyle olan irtibatı, dikkatli bir bakışla hemen fark edilecektir.

Söz gelimi *dini korumak* tümel hükmü içinde yer alan ibadetler, bir başka vesileyle yukarıda dile getirildiği gibi, kişinin ruhen yücelmesi, arınması ve doğasındaki erdemleri hatırlaması amacına matuftur. Tekrar örnekleyecek olursak mesela namaz, insanı çirkin fiillerden ve sağduyuya aykırı her şeyden alıkoyarken¹²⁵ oruç, koruyucu bir kalkan niteliğiyle kişinin kendisine iyilik (hayr) yapmasını sağlar.¹²⁶ Mâlî ibadetler de aynı şekilde verenin servet biriktirme güdüsünü terbiye edip¹²⁷ arınmasına vesile olurken¹²⁸, aynı zamanda iç huzuru yakalamasını da temin eder.

Toplumların temelini oluşturan aile kurumunu ve dolayısıyla *nesli korumak* için hukuk dışı cinsel beraberlikler (zina) yasaklanmıştır. İffetli bir hayatı hedefleyen bu tümel maksadın bir ayrıntısı olarak, zinanın isbatı için dört şahidin aranmasında¹²⁹ başka hukukî gereklilikler yanında, sırları araştırmama erdemini kazandırma¹³⁰ ve olur olmaz zina isnadında bulunma

¹²⁴ bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, Beyrut 1997, 2/79; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, Beyrut 1993, s. 74; Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şeria*, Beyrut 1991, 2/7-8.

¹²⁵ Ankebût 29/45.

¹²⁶ Bakara 2/183-184.

¹²⁷ Fecr 89/19-20.

¹²⁸ Teybe 9/103.

¹²⁹ Nisâ 4/15; Nûr 24/4.

¹³⁰ Hucurât 49/12.

düşüklüğünden kurtarma¹³¹ hedefi de bulunmaktadır.¹³² Namusa iftira yoluyla kastetme ahlâksızlığının¹³³, kazf (iffete iftira) cezasıyla karşılanması da bunun bir başka örneğidir.

Başta alkollü içecekler olmak üzere insan aklının sağlıklı karar verme yeteneğini etkileyen her tür maddenin haram kılınması ve içenin cezalandırılmasıyla *aklı korumak* hedeflenmiştir. Aynı şekilde her bireyin belli düzeyde bir eğitim alması farz kılınarak¹³⁴, aklın terbiyesi ve işlevsel hale gelmesi öngörülmüştür. Bu hedefler, hikmet fazileti ve altındaki dört akıl fonksiyonuyla doğrudan ilgilidir.

Malı korumak için ağır bir cezaya bağlanan hırsızlık suçu ile mülkiyete saygı göstermek, kanaatkâr olup başkalarının mallarına göz dikmemek erdemi arasında yakın ilişki vardır.

Fakihlerin bu düzlemde getirdikleri başka bir açılım daha vardır. Onlar sadece aslî ve zorunlu kurallar koymakla yetinmemiş, dahası insanî münasebetlerin güzelleştirilmesi, kolaylaştırılması ve yaygın ahlâki telakkilerin gözetilmesi (celb-i mekrume) amacıyla da birçok hüküm çıkarmışlardır. Fıkıh edebiyatında *tahsîniyyât* terimiyle ifade edilen ve Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) deyimiyile “mekârim-i ahlâk” ilkeleri olan bu düzenlemeler ile müslüman toplumların mükemmel bir duruma gelmesini ve böylece güven içinde yaşayıp, diğer milletlerin nazarında çekici bir görüntü kazanmasını hedeflemişlerdir.¹³⁵ Dinin tam ve kapsamlı fazileti emrettiğini, bunun eksiksiz gerçekleştirilebilmesi için de ayrıntıların *mendûb* türü hükümlerle sunulduğunu söyleyen İbn Miskeveyh de¹³⁶ esasen benzer bir içeriğe işaret etmektedir. Genel ahlâkın korunmasını, beden ve çevre temizliğini sağlayan birçok ayrıntılı hüküm ile müstehcenliği, kadın ve çocuk istismarını engelleyen tedbirler, yeme içme adabı, bu cümleden olarak hatırlanabilir.

¹³¹ Nûr 24/ 4, 23.

¹³² Abdullah Dırâz, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'ân* (Arapçaya çev. A. Şahin), Kuveyt-Beyrut 1973, s. 271. Eserin Türkçe çevirisi için bkz., *Kur'ân Ahlakı* (çev. E. Yüksel –Ü. Günay) İstanbul 2002.

¹³³ Nisâ 4/24-25; Mâide 5/5; İsrâ 17/32; Nûr 24/33; Furkân 25/68.

¹³⁴ İbn Mâce, “*Mukaddime*” 17.

¹³⁵ Cüveynî, *age.*, 2/79-80; Şâtıbî, *age.*, 2/9-10; Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdü'ş-Şeriatî'l-İslâmiyye*, Tunus 1985, s.82.

¹³⁶ *Tehzîbü'l-Ahlâk*, s. 110.

Kamu velayetini üstlenmek, adlî velayet, mahkemelerde şahitlik gibi hususlar başta olmak üzere fıkhîta birçok işlemin anahtarı olarak kabul edilen *adalet*in tefsirinde de aynı duyarlılığı görmek mümkündür. Büyük günahlardan kesinlikle kaçınmak ve küçüklerde ısrarlı olmamak temel şartları yanında adalet niteliğini kazandıran önemli bir madde de mürüvvet sahibi olmaktır. Mürüvveti zedeleyen fiiller sadedinde fıkıh eserlerinin sayfaları arasında sayılan özellikler, bu son şartın doğrudan ahlâkî gelişimle ilgili olduğunu göstermektedir. Mesela kadınsı davranışlar sergilemek, giyim kuşamına dikkat etmemek, avret yerlerini açmak, geçmişe sövmek, taraf tutmak, kazancına dikkat etmemek, kişiliklere saldırı, ebeveyne saygısızlık, özensiz ve gereksiz lakırdı etmek, alışılmadık (nekre) tutum takınmak, bu çerçevede sayılan gayrı ahlâkî özelliklerden bir kısmıdır.¹³⁷

Bütün bunlar bir yana İslâm, erdemlerin basit görünüşleriyle değil en mükemmel haliyle eyleme dönüşmesi çağrısında bulunmuştur. Kur'ân, her türlü erdem en mükemmeliyle gün yüzüne çıkması/maksimize edilmesi için çağrıda bulunmuştur. Benimsediği üslûp ve seçtiği kelimeler onun bu hususu ne kadar önemseydiğini göstermektedir.

Söz gelimi O, sadece iyiliği değil, gerçek ve engin iyiliği (*birr*)¹³⁸; sadece güzeli değil din açısından daha güzelini (*ahsen*)¹³⁹; sadece âdil olanı değil, adalete en uygun olanı (*aksat*)¹⁴⁰; sırf değerliyi değil daha değerli olanı (*ekber*)¹⁴¹; asgari müslümanlığın gereğini değil, takvanın (*hakkan ale'l-müttekîn*)¹⁴² ve gönül yüceliğinin (*sabr*)¹⁴³ gereğini hedef olarak belirler.¹⁴⁴

Mesela borcunu ödeme güçlüğü içinde bulunan borçluya, vade tanımak bir yükümlülüktür; fakat böyle birisinin borcunu bütünüyle silmek daha çok övgüye layık bir davranıştır.¹⁴⁵ Uğranılan bir haksızlığa karşı kendini

¹³⁷ bkz. Kudûrî, *el-Kitâb*, 4/61-63; Şîrâzî, *et-Tenbîh* s. 269; Zeyla'î, *Tebyînü'l-Hakâik*, Bulâk 1313, 4/220-223.

¹³⁸ Bakara 2/177, 189, 269; Âlü İmrân 3/92.

¹³⁹ Nisâ 4/125; Mâide 5/50; Fussilet 41/33.

¹⁴⁰ Bakara 2/282; Ahzâb 33/5.

¹⁴¹ Ankebût 29/45.

¹⁴² Bakara 2/180, 241.

¹⁴³ Âlü İmrân 3/186; Şûrâ 42/43; Ahkâf 46/35.

¹⁴⁴ bkz. Dirâz, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'ân*, s. 299-300.

¹⁴⁵ Bakara 2/280.

savunmak bir haktır; fakat sabretmek ve bağışlamak büyüklüktür.¹⁴⁶ Farz olan ödevleri yerine getirmek iyidir; fakat gönülden yapılan ilaveler Allah'ın hoşnutluğunu artıran davranışlardır.¹⁴⁷ Bazı gerekçeler, Allah'a yönelik vazifelerin ertelenmesine sebep olabilir; fakat güç yetirilebiliyorsa ertelemek daha iyidir.¹⁴⁸

Kur'ân'ın bu duyarlılığının müctehid fakihlerin zihnine yansımaması ve onları yönlendirmemesi düşünülemezdi. İşte müslümanların amelî hayatını düzenleyen fıkıh anlayış ve geleneğinin nasıl bir erdem kaygısına sahip olduğunu, iki ilginç hüküm üzerinden arz edeyim:

* Sadece kefen satan bir kişinin şahitliği kabul edilmez. Çünkü bu kişi, “aman ölümler çok olsun, salgın hastalıklar baş göstere de benim işlerim açılsın” diye düşünebilir. Bu düşünce ile o “hiss-i insanî”den uzaklaşır, dolayısıyla şahitlik ehliyeti zedelenir.¹⁴⁹

* Doğruluğu ispatlansa bile, karşıdaki kişiyi rencide eden her söz ve isnat, bunların sahibini cezalandırmaya sebeptir. Mesela zinadan olan birisine “veled-i zina”, zenci birisine “kara derili” demek; eskiden işlediği bir suç yüzüne vurmak, isnat ve mahiyet açısından iftira olmasa da kişiyi düşük düşürücü özelliğinden dolayı mahkemede ceza davasına konu olabilmektedir.¹⁵⁰

Amelî hayatın ahlâk alt yapısı üzerinde şekillenmesini elden geldiğince temin edebilmek için fakihlerin göz önüne aldığı bazı yaklaşımlara da burada değinmek anlamlı olacaktır:

* Fıkıh dilinde aynı zamanda irşad amaçlı ahlâkî bir incelik tercih edilmiştir. Mesela namazın vaktinde eda edilmemesi “namazı kılmamak” veya “namazı geçirmek” fiilleriyle değil, “namaz geçerse” fiiliyle ifade edilmiştir. Böyle yapmakla, bir müslümanın bilinçli olarak namazlarını ihmal etmeyeceği, olsa olsa iradesi dışında kaçırabileceği dersi verilmek istenmiştir. Aynı

¹⁴⁶ Şûrâ 42/41-43.

¹⁴⁷ Bakara 2/158.

¹⁴⁸ Bakara 2/184.

¹⁴⁹ Zeyla’î, *Tebyînü'l-Hakâik*, 4/227; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty. (Bilmen Yayınevi), 8/168.

¹⁵⁰ Başka örnekler için bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, Beyrut ty. (Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî), 3/182 vd.

şekilde insana yakışmayan, aklın ve dinin çok hoş görmeyeceği kimi davranışlar, yaraşık olmaz anlamında “lâ yenbağî”; tam tersi tutumlar da yaraşık anlamında “yenbağî” fiilleriyle sunulmuştur. Haram olmamakla beraber terk edilmesi daha uygun olan eylemler, çirkin bulunan anlamında “mekrûh”; bağlayıcı olmamakla beraber yapılması iyi bulunanlar, hoş karşılanan ve teşvik edilen anlamında “müstehab”, “müstahsen” veya “mendûb” terimleriyle hükme bağlanmıştır. Dikkat çekici bir başka lafız da “lâ be’se bih”dir. Tam tercümesiyle “Sakıncası yoktur” karşılığını verebileceğimiz bu kullanımdaki “be’s” (sakınca, kötülük) kelimesi, aslında bir takım pürüzler dolayısıyla cevazın kerhen verildiğini ihsas etmektedir. Öyleyse “lâ be’se bih”li cevazların terki, ahlâk bakımından daha uygun olacaktır.¹⁵¹ Söz gelimi eti daha bol ve lezzetli olsun diye hayvanların iğdiş edilmesi, mescidlerin altın sulu boyalarla nakışlanması lâ be’se bihîdir¹⁵² yani mubah olmakla beraber terkleri evlâdır.

* Yararları temin etmeye nazaran öncelikle zararları gidermek tercih edilir. Biline gelen formül ifadeyle *def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır*.¹⁵³ Zira zarar, sadece maddî değil aynı zamanda rûhî ve ahlâkî tesirler de icra eder. Bu sebeple behemahal giderilmelidir.

* Hem şekil hem öz, hem zâhir hem bâtın bütünlüğünü, daha açık ifadeyle hem hukukî geçerliliği hem ahlâkî tutarlılığı beraberce sağlamak için kazâi-diyânî hüküm ayırımı yapılmıştır.¹⁵⁴ Manipülasyona açık olduğu için mükellefin beyanı ve maddî belgeler, her zaman hakikati, dolayısıyla adaleti sağlayamayabilir. Böyle bir durumda, somut isbat vasıtalarına dayandığı için verilen hüküm kazâen yani hukuken geçerli olacak ve sonuçlarını bağlayıcı olarak doğuracaktır. Fakat bu yargı, diyâneten yani dinin özü, hedefleri ve uhrevî sonuçlar bakımından aynı özelliğe sahip olmayabilir. Niyetlere ve işlerin iç yüzüne vâkıf olunamayacağı için fakihler, salt şekilsel

¹⁵¹ Bkz. İbn Âbidîn, age., 1/81, 446, 564; krş. 3/239.

¹⁵² Kudûrî, age., 4/160-161; başka örnekler için bkz., Zeyla’î, age., 6/10 vd.

¹⁵³ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nazâir*, Beyrut 1985, s. 90; *Mecelle* md.30.

¹⁵⁴ Bu kavramlarla ilgili olarak bkz., Davut Yaylalı, “İslam Hukukunda Kazâi-Diyânî Hüküm Ayırımı”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.5, sy.15, Ocak-Nisan 2003 (Ankara) s.,29-36; Talip Türcan, “İslâm Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâi ve Diyânî Hüküm Ayırımı”, *1.İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, Ankara 2006 içinde s.279-295.

hukukî meşruiyetin yeterli sayılmayacağını ısrarla vurgulayıp, mükelleflerin bir vicdan muhasebesi yapmalarını ve böylece ahlâkî tutarlılığı da sağlamalarını hedeflemişlerdir. Onları böyle bir ayırıma sevkeden en esaslı sâik Hz. Peygamber'in (s.a.) şu uyarısı olmuştur: “*Ben ancak bir insanım. Siz benim huzurumda mahkemeleşiyorsunuz. Olur ki, biriniz delilini ötekinden daha iyi ifade eder de ben, ondan duyduğuma göre lehinde karar verebilirim. Öyleyse her kime kardeşinin hakkından bir şey kesip vermişsem hemen almasın! Çünkü bununla ona ancak ateşten bir parça bölmüş olurum.*”¹⁵⁵

* Fakihler, tikel olarak ele alındıklarında herhangi bir zarar ve gayrı ahlâkîlik özelliği taşımasa da başka durumlarla ve olaylarla yan yana gelince bu olumsuz sonuçları arzetme ihtimali bulunan fiilleri meşru görmemişlerdir. Literatürde *sedd-i zerâi'* (mefsedete götüren vasıtaları engelleme) ilkesi olarak isimlendirilen bu yöntem ile bir taraftan hakkâniyet temin edilmeye, diğer taraftan da fitrattaki fazilet hisleri canlı tutulmaya çalışılmıştır. Mesele anlaşmalı hulle nikâhı, içki imalatçısına üzüm satımı, alacaklının borçludan hediye alması, bu ilkeye bağlı olarak doğru bulunmamıştır.

Konuya bireysel ya da toplumsal davranış modellerindeki ahlâk aşınmasını gidermeye yönelik bazı önerilerle son vermeden önce İslâm'ın amelî hükümlerinin arka planında bulunan, dolayısıyla fakihler tarafından dikkate alınan bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır:

Hukuk kurallarının belirlenmesinde, toplum içinde ahlâk standardı düşük kimselerin bulunabileceği hesaba katılmıştır. Yani genel anlamda toplumun saygın ve müttakî olması yeterli bulunmamış, azınlıkta da olsa düşük ahlâklı kimselerin muhtemel yanlışlıklarına fırsat vermemek için önlemler alınmış hatta bazen kısıtlamalar getirilmiştir.

“*Ey Peygamber eşleri! Siz öteki kadınlar gibi değilsiniz. Eğer takva sahibi iseniz edalı bir şekilde konuşmayın ki, kalplerinde maraz olanlar bir arzuya kapılmasın; daima düzgün konuşun!*”¹⁵⁶; “*Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin hanımlarına dış kıyafetlerini üzerlerine almalarını söyle! Bu*

¹⁵⁵ Buhârî, “*Şehâdât*” 27; Müslim, “*Akdıye*” 4-5; Ebû Dâvûd, “*Akdıye*” 7; Tirmizî, “*Ahkâm*” 11.

¹⁵⁶ Ahzâb 33/32.

*onların tanınmalarını ve rahatsız edilmemelerini sağlar.*¹⁵⁷ ayetleri söz konusu hassasiyeti esas almış, gayrı ahlâkî davranış potansiyelini hesaba katmıştır. Mesela Asr-ı saâdette mescitlere rahatça gidebilen kadınlara, hem kendilerinin dikkatli olmamaları hem de etraftaki mütecavizler dolayısıyla belli bir süre sonra kısıtlama getirilmesi bu yönde yapılmış bir düzenlemedir. Fakihlerin bu kararında “cinsel dürtülerin en güçlü güdülerden birisi olduğu” gerçeği etkili olmuştur.¹⁵⁸

SONUÇ ve ÖNERİLER

Fıkıhın en başat idesi olan adalet, bilindiği üzere, her bir süjeye o konumdaki hakkı neyse onu tam olarak vermek ve keyfi değerlendirmelerden uzak durmaktır.¹⁵⁹ Fikhî düşüncenin ana kaynağını teşkil eden Kur’ân, nihâî hedef olan mutluluğun adeta birincisine yani adalete sıkı sıkı tutunup ikincisinden yani keyfi değerlendirmelerden olabildiğince kaçınmaya bağlı olduğuna sık vurgular yaparak hukuku şekillendiren ahlâkî temelin sağlam kalmasını istemiştir.¹⁶⁰

Fakihler de, evvelemirde Yaratıcı ve Buyurucu (halk ve emir sahibi) tarafından yapılan¹⁶¹ hukukî düzenlemeleri, işte bu sağlam temel üzerinde kurumsallaştırmayı hedeflemişlerdir. İnsan doğasına yerleştirilen “birbirine düşman olma” güdüsü¹⁶² sonucunda yekdiğerinin kurdu haline gelen bireylerin toplumsal hayatını, ahlâktan beslenen hukuk düzeniyle ideal boyutta tutmaya çalışmışlardır.

Bu bakımdan Gazzâlî’nin “Fakihin bakış açısı, sadece dünya ile sınırlıdır, âhirete uzanmaz. O, dil ile zâhire yansıyan yöne iltifat eder; kalp fakihin yetki alanına dâhil değildir... Âhirette kalbin sırları, nuru ve ihlâsı fayda verecektir ki, bu hususlar fıkıh ilmini ilgilendirmez. Fakihin bu konulara dalması, tıpkı hiç alanı olmadığı halde kelâm ve tıp ilimlerine dalması gibidir... Dolayısıyla onun bu konulara girmesi de öylesine bir değinip geçme

¹⁵⁷ Ahzâb 33/59.

¹⁵⁸ Kudûrî, *age.*, 1/81; Zeyla’î, *age.*, 1/ 139-140 (*inne farta’ş-şebağ hâmil*).

¹⁵⁹ Tânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn*, İstanbul 1984, 2/1015-1016; bkz. Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, s. 33

¹⁶⁰ Nisâ 4/135; Mâide 5/8; Kasas 28/50; Sâd 38/26

¹⁶¹ Nisâ 4/105; Mâide 5/44-50; A’râf 7/54; Rûm 30/4; Ahzâb 33/36

¹⁶² Bakara 2/36; A’râf 7/24; bkz. Bakara 2/30; Mâide 5/27-31; Şems 91/8

(tetafful) türünden olur.” şeklindeki sözleri¹⁶³ gerçeği yansıtmamaktadır. Birçokları arasından yukarıdaki metinde ancak arzedilen birkaç yaklaşım ve örnek bile, hukukun arka planını ve esas zeminini oluşturan ahlâkın, fakihler tarafından hangi duyarlılık düzeyinde algılandığına dair yeterince fikir verecektir. Zaten Şâtıbî’nin de (ö. 790/1388) dediği gibi fıkıh, kalbin fiilleri ile zâhirî fiilleri uzlaştıran bir yapıdır. Samimi mümine düşen, işte bu çerçeveyi gönülden benimsemek ve gereğini yapmaktır.¹⁶⁴

Hal böyle olunca, şu iki somut öneriyi de cesaretle dillendirebiliriz:

* Geniş cemaatleri yönlendirme gücüne sahip kanaat önderleri, irşat faaliyetlerinde ritüel kadar hatta ondan daha çok, ahlâka vurgu yapmalı ve mensuplarını ahlâk öncelikli bir dînî hayat yönünde eğitmelidir.¹⁶⁵

* Fetva verme sorumluluğunu taşıyanlar, kararlarını sadece şeklî tutarlılığa göre değil, dinin hedeflediği ahlâkî kişiliği geliştirme duyarlılığı ile bütünleşmiş küllî bir tutarlılığa göre vermelidirler.¹⁶⁶ Bir başka ifadeyle müctehit, görevinin sadece şer’î hükmü vermekle sınırlı olduğunu zannet-

¹⁶³ bkz. *İhyâ*, 1/24-26. Gazzâlî’yi rahmetle anarken, ilimlerin tasnif ve değerini ele aldığı yerdeki bu sözleri karşısında şu deyimleri hatırlıyoruz: “*Li külli cevâdin kebbe, ve li külli âlimin hefve*”; “*Lâ ta’demu’l-hasnâu zâmmen*”.

¹⁶⁴ Nûr 24/51-52; Nisâ 4/65

¹⁶⁵ Bu öneri vesilesiyle şu gerçekler hatırlanmalıdır: Kur’ân’daki anlatımlara göre, bütün peygamberlerin toplumlarına yaptıkları çağrının iskeletini inanç ve ahlâk ilkeleri oluşturmaktadır; ahkâm onları takip etmektedir. Son Peygamber’in çağrısında da aynı durum hâkimdir. Hz. Peygamber’in yeni bir toplum ve devlet inşa edeceği Medine’ye hicretinden önce Akabe Bey’atleri’nde Medineli muhataplarından istediği hususlar ağırlıklı olarak ahlâkî faziletleri yerine getirmeleri ve kötü davranışlardan uzak kalmalarıdır. Yine onun insanlığa yaptığı son veda uyarısı da her cümlesinde yine erdemli bir hayat vurgusu taşımaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe de salt hukuk (ahkâm) ile ilgili bilginin ikinci planda geldiğini belirtmiştir. bkz. *el-Fıkhü’l-Ebsat*, s. 43 (*el-fıkh fi’l-dîn efdal mine’l-fıkh fi’l-ahkâm*).

¹⁶⁶ Ceninin cinsiyetini belirleyebilmenin caiz olduğu (Ezher ve Mısır Müftülüğü’nün verdiği cevaz fetvası için bkz. *el-Alemü’l-İslâmî*, sy. 2023, Mekke 14 Nisan 2008, s. 6) ve taşıyıcı anneliğin belli şartlarla caiz olduğu (Prof. Dr. Orhan Çeker’in fetvası için bkz., <http://e-ilahiyat.com/content/view/697/260/>: 05.10.2008) fetvası ile 1429/2008 Ramazanı’nda verilen “tokluk bantları”nın oruca zarar vermediği fetvası (Prof. Dr. Hayreddin Karaman’ın fetvası için bkz., <http://cumaertesi.zaman.com.tr/?bl=9&hn=5868>: 30.08.2008) burada hatırlanabilir.

meyip hükmünün ve fetvasının ne tür sonuçlara yol açacağını ve ne kadar ahlâkî olduğunu hesaba katmalıdır.¹⁶⁷

¹⁶⁷ bkz. Şâtîbî, age., 4/140-141. Diğer taraftan böyle bir tutum, fetva ve takva ayırımını ortadan kaldıracak, fetvaların takvalı olmasını sağlayacaktır.